

«ՄԵԾ ԵՂԵՌՆ»Ը

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Ահաւասիկ գործ մը⁽¹⁾, որուն այգքա՛ն սուր էր կարիքը եւ զոր իրադործուած տեսնել երազի պէս բան մըն էր արդէն. ահաւասիկ գիրք մը, որ եթէ այժմ մատչելի է քիչերուն՝ զիս, սակայն, տարաւ ետ, սանկ յիսնամեակէ մը աւելի ու դրաւ հօրս հետ դէմ առ դէմ եւ դէմն անոր մէկ գործին, որ, այդպէս ալ, մնաց անտիպ՝ պարզօրէն անոր համար որ, չարաղէտ օր մըն ալ, հօրս գործատեղիին թրքարարոյ առնէտները բզկտեցին զայն եւ անոր զգզուած կտորները ցրուեցին աջ ու ահեակ: Հօրս հաստկեկ եւ մէ՛կ հատիկ տետրակը, ուր արձանագրուած կային բազմալեզու երգեր՝ տարագրութեան եւ արքայի օրերուն ապատ ու անապատ թափառ ինկած հայու բեկորներու ճաթուած եւ արեւախանձ շրթներէն ճռարդուած:

Յետագային, տասնամեակներ ե՛տք էր որ պիտի գրէի այդ բզկտումին մասին, որ բզկտեց նաեւ հոգին հօրս՝ հոգիին հետ բազմաթիւ հայուհիներու եւ հայորդիներու:

Սակայն հայորդի մըն ալ ի՛նքն էր՝ հայրս, որ «հասաւ Հալէպ՝ առաթուր առնելէ ետք յայտնի ու անյայտ բոլոր ճամբաները Տէր-Չօրին, Մեսքենէին, Սուրուճին, Համամին, Ռասիւլային, Մուսուլին, եւ տակաւին ծանօթ ու անծանօթ անհամար վայրերուն: Հոն, Հալէպի հին եւ ա՛լ պատմութեան վերածուած փողոցներուն դէմ կեցած՝ անիկա մէկ առ մէկ յիշեց առաթուր առած իր բոլոր ճամբաները, կոխկուտած իր բոլոր ճանապարհները, ժամանակի ընթացքին մոռցուելու դատապարտուած բոլոր կաճաններն ու արահետները, ապատներն ու անապատները, փապարներն ու առապարները: Յիշեց, եւ ապա խոշոր ու հաստ տետրակի մը մէջ արձանագրեց զանոնք, անոնց մասին գոյութեան կոչուած երգեր ու տաղեր, եղերերգեր եւ ողբեր՝ հայերէնով, թրքերէնով, ու մերթ քրտախառն հայերէնով:

«Թափառումներու, մահէն կեանքի փախուստներու, արիւնի եւ ճապաղիքներու մէջ կեանքին յուսալներու եօթը տարիներու

Հանրագումարն էր ձեռագիր մատեանը հօրս: Հոն կարելի էր գտնել յաջորդականութեան ոչ մէկ շարք, նիւթի ու բովանդակութեան ոչ մէկ շարունակականութիւն. երկարածիգ ու լալկան ողբերգի մը անմիջապէս քովիկը կար կարճ ու հայրենի գեղեցկութիւնները յիշեցնող տաղիկ մը, թախծագին շեշտի մը դրացնութեանը մէջ՝ կայտառ պարերգ մը: Իւրաքանչիւր երգ, որովհետեւ պատանութեանս տարիներուն երգարան մըն էր անիկա ինծի համար՝ ունէր անունը հայու մը, որ կրնար ըլլալ կին կամ այր մարդ, իսկ ոմանք այդ երգերէն կը կրէին ստորագրութիւնը հօրս:

«Կը յիշեմ այսօր, որ ձեռագիր այդ մատեանէն ներս կարելի էր գտնել աշխարհագրական բոլոր տարածքը Արեւմտեան Հայաստանի, որովհետեւ հոն էին Վանն ու Սասունը, Երզնկան եւ Մալաթիան, Կարինն ու Տիգրանակերտը, եւ Կիլիկիան ամբողջ: Հոն էին ներկայացուցիչները բոլոր այս վայրերուն, որովհետեւ իւրաքանչիւր տարագրութեան [գոհի] մօտ հայրս չէր մոռցած նշելու քաղաքացիական պատկանելիութիւնը [անոր]...:

«Իրաւ էր, որ կարող էի կարդալ շատ յստակ եւ հատիկ հատիկ տառերով գրուած էջերն այս մատեանին, կը կարդայի նոյնիսկ հայատառ թրքերէնով գրուած էջերն անոր, առա՛նց, սակայն, յաճախ ըմբռնելու անոնց մէջ խանձարուրուած ցաւն ու տառապանքը հօրս, առա՛նց ընկալելու անոնցմով տեւելու սահմանուած սիրտի մղկտումները, հոգիի ճենճերումները, վիշտն ու արցունքը, արեան բոյրը, արի՛ւնը մանաւանդ, զորս հայրս հաւաքեր էր եւ ուղեղին մէջ անտես խորշ մը պահեր անապատի իր զեզերումներուն ընթացքին, հոգիի իր ինքնակոծ ծալքերուն մէջ, կեանքի պասուքէն դալկահար իր սիրտի ընդերքէն ներս: Անգիտակից ու բնագոյային բան մը ըլլալու էր այս բոլորին մէջ, որովհետեւ պարզ մարդ մըն էր հայրս եւ իր գերդաստանը չէր կրնար հպարտանալ գիր ու գրականութեան, արուեստի եւ մշակոյթի իր ծառայողներով:

«Սա ճշմարտութեան դէմ, սակայն, կը մնար առկայութիւնը ձեռագիր այդ մատեանին, որ աշխարհ մըն էր իր ամբողջ անցելով, աշխարհ մը՝ որուն ակամայ բնակիչներն եղան յաջորդական քանի մը սերունդներ, եւ զոր պատմութիւնը կոչեց Հայկական Տասնհինգ:

«Տակաւին այսօր իսկ կը յիշեմ կարգ մը հատուածներ հօրս ձեռագիր մատեանէն, զոր օր մը, շատ տխուր եւ կսկծալի օր մը հօրս համար, բզկտեցին իր գործատեղիին թրքաբարոյ առնչտները: Այն ատեն մանուկի մը նման լացաւ հայրս բամպակի նման

զգուած ձեռագիր իր մատենանին առջեւ, եւ մերժեց ճաշել: Ո՛չ մէկ ազաչանք ու պաղատանք կարողացաւ ողորբել զայն, ո՛չ մէկ խօսք կրցաւ ազգել իր վրայ:

«Կորսնցնելէ ետք ամբողջ աշխարհ մը եւ անոր պատմութիւնը, զանոնք իմաստաւորող մարդերն ու վայրերը, զանոնք կարելի դարձնող հոգեկան եւ հոգեբանական աշխարհը՝ հիմա հայրս կը կորսնցնէր նաեւ իրեն համար այդ բոլորը կենդանի ընծայող միա՛կ կապը, միա՛կ իրականութիւնը»⁽²⁾:

Ահաւասիկ՝ կորսուած այս կապը, իրականութիւնը եւ աշխարհն էին զորս լոյսին բերաւ Վերժինէ Սվազեանը, որ իր արտօրանքին մէջ նոյնիսկ մոռցաւ պատասխանել կարգ մը հարցումներուս՝ երբ իր հատորը կը յանձնէր ինծի:

Յետագային էր, որ ձեռք առի գործը, որ հինէն եկող աւանդի մը նման եկաւ ինծի: «Սոյն ժողովածուն»՝ կը գրէր հատորին պատասխանատու խմբագիր եւ բանասիրական գիտութիւններու ղեկավար Սարգիս Յարութիւնեանը՝ «ընդգծում է Մեծ Եղեռնից վերապրած սերնդից անմիջականօրէն գրի առնուած ժողովրդական բանաւոր վկայութիւնները, երգերը, որոնք տասնամեակների ընթացքում, մեծ համբերութեամբ ու նուիրուածութեամբ, գրի է առել բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Վերժինէ Սվազեանը»: Աւելին՝ «ժողովածուն ունի յոյժ պատմական, անգամ քաղաքական արժէք ու նշանակութիւն, մասնաւորապէս այնտեղ զետեղուած Մեծ Եղեռնի սահմակեցուցիչ տեսարանները պատկերող բազմաթիւ յուշապատումներով եւ տէրգօրեան տառապանքներն ու ողբերգական մտորումներն արձանագրող ժողովրդական հայերէն ու թուրքերէն երգերով»⁽³⁾: Իրականութեան մէջ՝ ինչպէս կը հաստատէ Սվազեանն ի՛նքն իսկ, «Մեծ Եղեռնից հրաշքով վերապրած սերնդի շուրջ երկու հարիւր երեսուն ներկայացուցիչներ, տեղի տալով մեր հետեւողական յորդորներին, արցունքն աչքերին՝ սկսել են պատմել իրենց տխուր անցեալը, թէ ինչպէս իրենց աչքերի առաջ թուրքերը գազանաբար յօշոտել են իրենց հայրերին ու մայրերին, պատուազրկել իրենց քոյրերին...:

«Մեր գրառած յուշապատումների թիւն անցնում է հարիւրից, սակայն խուսափելով նոյնանման դէպքերի անհարկի կրքնութիւնից, հատորում ներկայացրել ենք սոսկ եօթանասունը...: Բացի մեզ հազորդուած յուշապատումներից եւ իրական, պատմական հենք ունեցող զրոյցներից, վերապրողներից գրի ենք առել նաեւ իրենց մտապահած երկու հարիւրից աւելի պատմական բնօրինակ երգերն ու վիպերգերը...:

«Սոյն հատորով սերունդներին աւանդուող ժողովրդական երգերն ու յուշերն իրենց պատմաճանաչողական արժէքով դառնում են Հայոց Մեծ Եղեռնն ու նրան յաջորդող պատմական իրադարձութիւնները ժողովրդական պարզ լեզուով լուսարանող վկայութիւններ, գեղարուեստական, բայց եւ հաւաստի, առարկայական ու փաստագրական վաւերագրեր», որովհետեւ «ժողովրդի պատմութիւնը նրա հաւաքական յիշողութիւնն է, որը եղծել չի՛ կարելի»⁽⁴⁾։

Փոքր ակնարկ մը, սակայն, հայութեան «հաւաքական յիշողութեան» մէկ բեկորը ներկայացնող եւ 224 էջ հաշուող այս գործին վրայ նետուած՝ ցոյց պիտի տայ որ անիկա կ'ընդգրկէ 209 կտոր պատմական երգեր (գորահաւաքի, զինահաւաքի եւ բանտարկեալի երգեր՝ 26, տեղահանութեան եւ կոտորածի երգեր՝ 104, որդեկորոյս մօր, որրի եւ որբանոցի երգեր՝ 49, հայրենասիրական եւ հերոսամարտերու երգեր՝ 12), պատմական գրոյցներ (եօթը կտոր), իսկ Հայկական Տասնչինգէն վերապրածներու յուշերն ու յուշապատումները՝ եօթանասուն կտոր։ Հսկայ աշխատանք մը արդարեւ՝ որուն իրագործումին համար երբ անհրաժեշտ էր աշխատանքի լծել բանահաւաքներու պատկառելի մարմին մը՝ Վերժինէ Սվազլեանը ձեռնամուխ եղաւ առանձինն ու փորձեց զուխ հանել գործը այնպիսի պայմաններու մէջ, երբ հեշտագոյն բանն էր ստորոգուիլ ազգայնամօլ, ցեղապաշտ, ժողովուրդի թշնամի, կամ ժողովուրդներու միջեւ անհարթութիւններ ստեղծող եւ յառաջացնող։ Իրաւ այ՛ խիզախութենէ աւելի բան մը կը պահանջէր ձեռնարկել իսկ գործին, եւ Սվազլեանն ունեցաւ այդ բանը եւ ձեռնարկեց աշխատանքի, որ տարածուեցաւ զոնէ քառորդ դարու մը վրայ։ Այսօր՝ պարզ մէկ քննութիւնը հատորի աւարտին տրուած «ձանօթագրութիւններ»ին՝ ցոյց պիտի տայ որ Սվազլեանն աշխատանքի անցաւ 1956ին եւ գործն իր աւարտին հասած նկատեց 1990ին⁽⁵⁾։ Քառորդ դարու վրան տարածուած բանահաւաքական այս աշխատանքն ընդհանրապէս կեդրոնացած կը գտնենք 1982 եւ 1990 թուականներով պարագրուող ժամանակահատուածի մը վրայ, երբ թուղթին անցան 216 երգ եւ յուշապատում, մինչ զայն նախորդող քսանչինգամեակէն կու գան միայն 65 կտոր գործ։ Այժմ յստակ են պատճառներն այս իրողութեան։ Անհատական թէ անձնական, ինչպէս նաեւ պաշտօնավարական պատասխանատուութիւններուն եւ աշխատանքներուն զուգահեռ՝ գիտակցութիւնը թէ Հայկական Տասնչինգի թոհուրոհէն անցած եւ մազապուրծ ազատուած սերունդին մնացորդացը կը նօսրանար հետզհետէ եւ

ուրեմն անհրաժեշտ էր աճապարել, հաւաքել եւ թուղթին յանձնել բառն ու բանը անոր վերջին մոհիկաններուն՝ անոնց միանգամ-բնդմիշտ մեկնելէն առաջ. սա գիտակցութիւնն էր որ Սվազլեանը տարաւ գլխիվար եւ զայն խրեց գործէն ներս: Ահա թէ ի՞նչպէս ութսունին յաջորդող տասնամեակին, երբ ազատութեան անակընկալ հովեր փչելու էին սկսեալ արդէն՝ Սվազլեանը վազեց արագընթաց եւ լո՛ւկ տասնամեակի մը ընթացքին առանձինն կատարեց անկարելին: Այսպէ՛ս էր, որ, արտասահման թէ հայրենի հողի վրայ, մանաւանդ այդ վերջինին, անիկա ասի առաւ դուռերը 30 մուսալեոցիի, 21 գէյթուցիի, 18 ատարագարցիի, 17 հաճընցիի, 16 այնթապցիի, 14 մարաշցիի, 13 ատանացիի եւ տասական ալ արարկիրցիի, կեսարացիի եւ քեսապցիի⁽⁶⁾: Մնացեալ 32 վայրերէն Սվազլեան կարողացաւ գտնել փոքրաթիւ վերապրող, ահա թէ ինչո՞ւ համար անոնց շրթներէն ճաքաղուածը հազիւ թէ եղաւ ներկայացուցչական: Ի՛նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ բանասացներուն քաղաքային եւ աշխարհագրական պատկերն իսկ բաւ է այսօր հաստատելու թէ անոնցմէ տասէն նուազ թիւ մը ներկայացնողներուն բնօրանն արդէն իսկ ենթարկուել էր ոչ թէ «տեղահանութեան» եւ «տեղափոխութեան» կամ պարզօրէն «փոխադրութեան», ինչպէս կը յաւակնին ու կը փորձեն ներկայացնել թուրքերն ու թուրք իշխանութիւնները Հայկական Տասնհինգ ստորոգւող անհերքելի եւ անուրանալի իրականութիւնը՝ այլ ուղղակի եւ տեղուոյն վրան՝ ջարդի, սպանդի եւ կոտորածի, ահա թէ ինչո՞ւ համար Սվազլեանի ներկայացուցած նիւթերը, Յարութիւնեանին իսկ հաստատումով, «իսկապէս պատմական կարեւորագոյն վաւերագրեր են հայոց մեծագոյն ողբերգութեան ցնցող պատկերները կենդանի լեզուով վերարտադրելու առումով...: [Աւելին՝] ակնհաստեսների այդ յուշերն ու մանաւանդ թուրքալեզու երգերն ունեն պատմական վաւերագրերի արժէք ոչ միայն հայ ժողովրդի ողբերգական այդ շրջանի պատմութիւնը ճիշդ հասկնալու եւ ըմբռնելու իմաստով՝ այլեւ Հայ Դատի պաշտպանութիւնն առաւել հիմնաւորելու եւ յատկապէս թուրք ու թուրքամէտ պատմաբաններին հենց թուրքալեզու երգերով եւ նրանցում հնչող մեղադրանքներով հակահարուած տալու առումով»⁽⁷⁾:

Իրաւ էին այս բոլորը, սակայն Սվազլեանը չունեցաւ այս մտահոգութիւնները երբ կատարեց բանահաւաքումը: Ընդհակառակը: Իրն եղաւ օժանդակ աշխատանք մը, որ պիտի դար թիկունք տալու եւ զօրացնելու տուեալները պաշտօնական փաստաթուղթերուն: Արդէն ի՛նքն ալ հաստատեց, թէ «վերջին տարիներին աւելի մեծացել է հետաքրքրութիւնը հայ ժողովրդի համար ճակատա-

գրական դարձած Մեծ Եղեռնի իրադարձութիւնների նկատմամբ, քանի որ թուրք եւ թրքամէտ պատմաբանները փորձում են խեղաթիւրել պատմական ստոյգ իրողութիւնները: Այդ իսկ առումով հրատարակուած պաշտօնական փաստաթղթերից բացի՝ պատմաճանաչողական արժէք են ներկայացնում նաեւ յիշեալ դէպքերի ամբողջական տպաւորութիւնների ազդեցութեան տակ հաղորդուած ժողովրդական յուշապատումներն ու պատմական բնոյթի երգերը, որոնք տարբեր պատճառներով մեզանում ցարդ գրեթէ չեն գրառուել եւ ուսումնասիրուել»⁽⁸⁾:

Ուշ, բաւակա՛ն ուշ ձեռնարկուած աշխատանք մը եղաւ Սըփազլեանինը եւ Հայկական Տասնհինգի սկզբնաւորութենէն ետք արդէն իսկ անցեր էր չորս տասնամեակ ընդգրկող ժամանակահատուած մը: Այս մէկն իսկ բաւարար պիտի ըլլար, որ աղօտանար յիշողութիւնը, նուազէր բզկտող ազդեցութիւնը, ընդարմանար յուզումը, չէզոքանար զգացումն ու յիշողութեան մէջ ետ հրուէր սարսափը արհաւիրքին, կորսուէին դէմք ու դիմագիծ, կորսուէին բառ ու բան, եւ անտես տեղ մը անթեղուէր ապրումէ անցած եւ արիւնագին ամէն իրականութիւն: Բանասացներուն մէկ մեծ զանգուածը կրելէ ետք ցաւն ու տառապանքը, եւ արիւնումն ու մահացումը Հայկական Տասնհինգին՝ ենթարկուեր էր սփիւռքի խորշակին, տաշուեր ու մաշեր հոգեպէս, բարոյապէս թէ անհատապէս, եւ ապա, չակնկալուած օր մըն ալ, ինքզինքը գտեր հողին վրան իր ապ ու պապերուն, ուր իր առօրեան կազմող կարմիր սուտին եւ խարկանքին դէմ յանդիման կեցած՝ գուցէ բաղադատականի մը բերաւ իր երէկն ու այսօրը, ու մերթ գտաւ իր երէկն ու այսօրը, եւ անցեալն ու ներկան զուգահեռ եւ նո՛յնքան ծանր եւ անկրելի: Կեանքի եւ առօրեայի այս պայմաններուն մէջ ապրողներն էին, որ Սփազլեանին կողմէ մերթ հրուեցան ետ ժամանակէն ներս, որպէսզի ապրումի բերէին իրենց երէկն ու անցեալը, եւ բառ ու բանի շնորհը տային անոր, ճիգ մը՝ որ բանասացներէն ոմանց աչքերէն աւելի սիրտերէն էր որ խլեց արիւն ու արցունք, եւ զանոնք, ու անոնց հետ անոնց խօսքը նաեւ, ընծայեց ոչ միայն յուզական ու թրթուուն՝ այլ մանաւանդ՝ սահմուկեցուցիչ: «Դէպքերի ու դէմքերի այս իրարայաջորդ եւ անվերջանալի յիշողութիւններն անընդհատ ուղեկցել են Մեծ Եղեռնից վերապրած մեր բանասացներին, որոնց մշտապէս հանդիպել ենք ինքնամփոփ ու լուռ՝ իրենց որոնումների մէջ խորասոյզ»՝ կը հաստատէ Սփազլեանը՝ շարունակելու համար նոյն հետայն, թէ «այդ խորհրդաւոր լուսթիւնը եւս ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամեակներ շարունակ

Հայրենիքում տիրող քաղաքական արգելքները թոյլ չեն տուել իրենց անցեալի մասին ազատ ու բարձրաձայն պատմել կամ վիպել»⁽⁹⁾ :

Այս իրականութեան մէկ ցուցահանումն էր պատումն այս հատորին: Սվազլեանը կրնա՞ր այլ բան կատարել եւ պեղել հոգին եւ յիշողութիւնն իր բանասացներուն՝ անկարելի է գիտնալ այսօր, սակայն վստահ եմ որ փոքր ճիգ մը իր կողմէ, եւ այս մէկը՝ ի հեծուկս տիրող պայմաններուն եւ քաղաքական ներքին եւ արտաքին միջնուորտին, հաւանաբար լոյսին բանար անթեղուած շա՛տ բան՝ մանաւանդ զրոյցներու եւ եղեռնէն վերապրողներու յուշերուն ի հաշիւ: Գոնէ այդպէս ցոյց կու տան փաստերը սփիւռքին մէջ կատարուած փորձերուն, որոնք վերջին շրջանին եկան հարստացելու յուշագրական փաստագրումը Հայկական Տասնհինգին՝ բանաւոր թէ գրաւոր ձեւով:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ եթէ Սվազլեանի հաւաքած պատմական զրոյցներն ու Եղեռնէն վերապրողներու յուշերը հիմնական յաւելում մը շարձանագրեցին եւ նոր լոյս մը շսփոեցին Հայկական Տասնհինգի մինչայժմ առկայ պատումներուն վրայ՝ առնուազն եկան, սակայն, տալու որոշ մանրամասներ, որոշ նորութիւններ եւ որոշ երանգաւորում եղածին ու եղածներուն մասին եւ առ այդ՝ գանոնք ընծայեցին աւելի ամբողջական եւ աւելի՛ եւս անհերքելի:

Սվազլեանի Մեծ Եղեռնին ամենէն ուշագրաւ եւ հետաքրքրական մասերն եղան «Տեղահանութեան ու կոտորածի երգեր» եւ «որդեկորոյս մայրերի, որբի եւ որբանոցի երգեր» հատուածները, ուր մղկտացող սիրտ մը, արիւնոդ հոգի մը, ճենճերոդ ներաշխարհ մը, բզկտուող ինքնութիւն մը եւ ա՛լ շչմած, խորհելու եւ տրամաբանելու անընդունակ ընծայուած ուղեղ մը, ողբացին ցաւն ու առօրեան հայու բեկորներուն: Հոս՝ այս հատուածներէն նե՛րս էին որ բանասացները երգեցին կամ անգիր արտասանեցին արտասուազօծ եւ աղիողորմ, մերթ հայերէնով, եւ յաճախ թրքերէնով, կամ ալ՝ թրքախառն հայերէնով մը որ ցուցահանումն եղաւ անոնց երկփեղկուած ու պատառոտուած ներքին աշխարհին: Սրվազլեան ո՛չ միայն տուաւ այս բոլորը այնպէս՝ ինչպէս որ էին անոնք շուրթին վրան եւ յիշողութեանը մէջ իր դէմ նստած բանասացներուն՝ այլ անոնց՝ այդ երգերուն հետ դէմ յանդիման դրաւ հայերէն մէկ թարգմանութիւնն անոնց: Լա՞ւ ըրաւ թէ վատ՝ այդպէս ընելով՝ հիմա ես չե՛մ որ պիտի անցընեմ դատէ ու դատաստանէ, այսուհանդերձ՝ ճի՛շդ հոս ալ սայթաքեցաւ անիկա եւ սեւով

ճերմակի վրայ դրաւ մերժելին եւ անընդունելին: Արդարեւ այսպէս՝ էր որ անիկա մէյտանը թարգմանեց «ձեւական», անայիպը՝ «ողբալի», եւ դըյման՝ «ջարգուած» եւ «մորթուած»⁽¹⁰⁾, մինչդեռ անոնք պիտի ըլլային «հրապարակի վրայ գտնուող, առկայ», «տարօրինակ» եւ «անինայ մի՛ ըլլար» յաջորդաբար: Քիչ մը անդին անիկա կը թարգմանէ տակաւին ուչտըն «թառեց», պիզէ տիւշտըն՝ «է մեր բաժին», վարա-վարան՝ «գնացինք», տիւզը՝ «դաշտ», քեսիլէնը՝ «մորթուած», պիւրիթտին՝ «պատելէ», ամանըմը՝ «աւազ», քամանը՝ «ողբալի», էօլէն էրմեմին՝ «հայերն են զոհուում», քօֆ տըր տերմանը՝ «չունենք մենք ոչինչ», էրմեմի միլլէթի չէօլա տէօֆթիլէրը՝ «հայերին անապատը լցրին», եւ քիւֆիւրտ իլան քիւֆիւր-քիւֆիւր քաֆտըլարը՝ «կամ անխղճօրէն ծծամբով վառեցին»⁽¹¹⁾, մինչդեռ անոնք պիտի ըլլային «թուա», «եղաւ մեր բաժինը/եղաւ մեր բախտը», «քալելով-քալելով», «հարթավայր», «կտրուող», «(մշուշը) պատեց», «վա՛յ», «անագորոյն/ծանր», «մեռնող հայ», «չկայ դարմանը/ճարը», «հայ ժողովուրդը անապատ թափեցին», [ըրմաղլարա տէօֆթիլէր՝ «գետը թափեցին»] եւ «ծծումբով ճարճատիւնով այրեցին» յաջորդաբար:

Անշուշտ տակաւին կարելի է երկարել շարքը թարգմանական այս անօրինականութիւններուն: Սակայն թրքերէն երգերու յաճախ անճիշդ թարգմանութեան մանրամասն ուսումնասիրութենէն առաջ, որովհետեւ բաւ կը նկատեմ տրուած նմոյշներն իսկ, այժմ անհրաժեշտ կը նկատեմ տալ քանի մը օրինակ ալ հատորի աւարտին գետեղուած «Բառարան»էն՝ ցոյց տալու համար թէ ո՞ւր կրնայ առաջնորդել առկայութիւնը սխալ մեկնաբանուած բառի մը, երբ անիկա պիտի օգտագործուի թարգմանական աշխատանքի մը մէջ: Այսպէս՝

Արգահալ - Դատավճիռ [դիմումնագիր] ⁽¹²⁾:

Փալաս ⁽¹³⁾ - Կարաս [բուրջ/հնոտիք/տախտակամածին վրան փռելիք հին կարպետ]:

Պախչա, Պաղչա - Այգի [պարտէզ] ⁽¹⁴⁾:

Պաղզը - Երբ [երբեմն/կարգ մը] ⁽¹⁵⁾:

Պետէլ - Փրկագին [հոս՝ զինուորական փրկագին]:

Պեթէրիֆի - Ճարպիկ [ճապուկ]:

Պէսլէմէ - Տիրոջ հաշուոյն ապրող ծառայ [նաժիշտ/աղաթին/սպասուհի]:

Պէքեար - Ամուրի [պանդուխտ]:

Պուրմա - Ոսկեհիւս ապարանջան [ոսկիի հաստ թելերէ իրարու ոլորուած ապարանջան]:

Կերտանըլիս - Վզնոց [մանեակ/գայլ]:

Տոլպանտ, քիւլպնտ - նուրբ հիւսուածքից գլխաշոր [չը-
ղարշ]:

Ջուլում - Փորձանք, պատիժ [զրկանք/անիրաւութիւն/
հարստահարութիւն/չարիք]⁽¹⁶⁾:

Հակառակ այս բոլորին, սակայն, թարգմանական այս վը-
րէպները չէին որ պիտի նուագեցնել կարենային հիմնական քաշը
Մեծ Եղեռնին, որ, անկասկած երեւութականէն (իսկ այս պարա-
գային տրուած թրքերէն երգերուն հայերէնի թարգմանութիւնը
լոկ երեւութական է եւ արտաքին) եւ զանցառելիէն (իսկ թրքերէն
երգերուն հայերէն թարգմանութիւնը չէ որ պիտի արժեւորէ գոր-
ծը) շա՛տ առաջ եւ աւելի՛ անիկա ունէր ներքին կշիռ, եւ առ այդ՝
մնաց մեծապէս գնահատելի, որովհետեւ այս գործով մոռացումէ
փրկուեցաւ Հայոց Պատմութեան ամբողջ շրջան մը եւ սեզանի վրայ
զրուեցան զայն կարելի ընծայող եւ անոր միս ու ոսկոր ընձեռող
հոգեկան եւ հոգեբանական, ազգային ու ցեղային, եւ ընկերային
ու կրօնական բազմաթիւ տուեալներ, որոնք, այլապէս ալ պիտի
անհետէին ժամանակի ընթացքին, եւ կորսուէին առ յաւէտ: Հե-
տաքրքրական է, սակայն, որ երբ Վերժինէ Սվազլեանը խօսեցաւ
«պատմական երգեր»ու մասին եւ անոնցմով գոյութեան կոչեց իր
գործին «Պատմաբանագիտական ակնարկ»ը⁽¹⁷⁾, չտուաւ բաղդա-
տական զուգակշիռ մը մանաւանդ Հայկական Տասնհինգին որոշ
երեսակներուն հայոց երգերուն միջեւ, բան մը որ շա՛տ աւելի քաշ
ու ծանրութիւն պիտի տար գործին եւ ի յայտ բերէր զգացումի եւ
զգայնութեան, արտայայտութեան եւ արտայայտչականութեան,
գոյնի եւ երանգի այնպիսի հանգիտութիւններ, նրբութիւններ եւ
երանգաւորում, որոնց այժմ անհրաժեշտ են ուսումնասիրումին
եւ վերբերումին համար հոգեկան եւ հոգեբանական այն աշխար-
հին, զգացական եւ զգայական այն դրոյթին, եւ իմացական ու
խոհական այն աշխարհընկալումին, որոնց մէջ իր մեռելներէն եւ
կորուստներէն հոք շարունակեց տեւել հայը՝ ապրող ու շնչող մե-
ռել մըն ալ ի՛նք, որուն արդէն դադրեր էր անհատի եսը առկայու-
թենէ, հայու անհատականութիւնը՝ հաւաքական միաւոր մը ըլլա-
լէ, եւ ազգային, ցեղային եւ կրօնական պատկանելիութիւնը՝ իր
առհաւականութենէն: Այժմ ինծի կը թուի, թէ անհրաժեշտ էր որ
Սվազլեան կատարէր զուգորդումի եւ զուգահեռականացումի,
բաղդատականի եւ կշռագատումի այս արարքը եւ լոյսին բանար
իսկական ահաւորութիւնը շարիքին, որ եղաւ բաժինը հայութեան՝
իր հող հայրենիին վրան թէ անկէ դուրս: Իրաւ էր, որ ջարդուող-
ներուն հետ եւ սպաննուողներուն՝ միանգամ ընդմիշտ կորսուե-
ցան ու վերջ գտան այն բոլորը, զորոնք այժմ հաւաքականօրէն

կը կոչենք Մեծ Եղեռն, Հայկական Տասնհինգ, Ապրիլ Քսանչորս, Կոտորում, Սպանդ եւ նոյնանման բովանդակութեամբ՝ այլ տարբեր ստորոգումով եզրերով՝ առանց ալ յաճախ անդրադառնալու թէ որքա՛ն տարբեր են անոնք եւ ո՛չ մէկ ատեն, ու ո՛չ մէկ տեղ եւ ո՛չ մէկ պարագայի տակ կրնան նոյնանալ, հաւասարիլ եւ ըլլալ մէկ, ունենալ բովանդակութեան նոյն յղացքը, եւ դառնալ դրսեւորումը նո՛յն իրողութեան եւ կացութեան, սակայն նոյնքան իրաւ է նաեւ այն միւսը, թէ ապատ եւ անապատէ մազապուրծ ազատած հայութիւն մը շարունակեց տեւել ու ապրիլ այդ վերադիրներով, եզրերով եւ տարազներով ստորոգուող իրականութիւնը զոր «կեանք» կոչեց եւ «պատմութիւն»՝ առանց իսկ անդրադառնալու որ հոգեւին պարպուած եւ հոգեկանօրէն երկճղուած էակի մը օրն ու առօրեան «կեանքը եւ պատմութիւնը» չէին բնաւ: Ահա թէ ինչո՞ւ համար ապատ ու անապատին չարն ու չորը ճաշակած եւ մահն ու արիւնումը իւրացուցած բեկորները արմատախիլ եւ թափառական դարձած ու հայրենագուրկ ընծայուած հայութեան՝ մի՛շտ ալ ունեցան արտայայտչութեան տարբեր երանգաւորում եւ իրենց շուրթին եկող բառի ու բանի տարբեր շափ ու կշիռ նո՛յնիսկ երբ անոնք օգտագործեցին հայերէնին պարզ, միիմաստ եւ նո՛յն բառը, ի՞նչ փոյթ որ անոնց երգերէն ոմանք դարձան զաղափարի նոյն դրսեւորումին վրան, ու զայն կրկնեցին գոյութեան կոչուող երգի իւրաքանչիւր քառեակին մէջ որպէս կրկներգ, որպէս ինքնիր վրան կոծկոծող միտք, եւ որպէս ինքնակրկնում հոգեկան նոյն աշխարհին եւ ապրումին անոր, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, այդ միտք ու զաղափարը այլ բան չէին եթէ ոչ հիմնական այն առանցքը, որուն շուրջ եկան պտուտքելու մնացեալ բոլոր ոլորտները զգացումին, ապրումին եւ զգայնութեան, եւ այն տողերը որոնք եկան կազմելու կառոյցը տուեալ երգի մը քառեակներուն: Այսպէս՝ «տիմիմըն ուղրընա Եօլէն էրմենի»⁽¹⁸⁾ առանցքային տողը որ կրկներգի մը նման կու գայ ընթերցումին ատեն իրարայաջորդ քառեակներուն՝ ունի քառեակային 37 տուն⁽¹⁹⁾, մինչ «Տէրգօր չէօլընտա քալտըղըմ զաման»⁽²⁰⁾ լոկ 19⁽²¹⁾: Առանցքային նոյն տողին ու զաղափարին շուրջ կառուցուող քառեակները ունին տարբեր եւ այլարոմանդակ դրսեւորում, սակայն անոնց բոլորն ալ շուրջ կ'ըմպեն նոյն աղբիւրէն եւ ահագանգի մը ուժգնութեամբ կը կրկնեն նոյն զանգը տագնապին եւ աղէտին, որոնք, ընթերցումի աւարտին, կը դառնան հիմնական այն միտքը որ կ'անցնի քառեակէ քառեակ եւ ձեւ ու մարմին կու տայ նո՛յն կացութեան եւ մղձաւանջի վերածուած նո՛յն յաճախանքին, որոնք կը դրսեւորին մահին տարուող նո՛յն հայով, կամ՝ անոր կեանքն ու ներքին

ուժականութիւնը անկարելի դարձնող նո՛յն Տէրգօրով: Հոս, այս վերջին պարագային, Տէրգօր ստորոգումով տրուող աշխարհագրական այս վայրը ա՛լ քաղաք մը չէ բնաւ, այլ այդ ստորոգումով ներկայացող մահաստան մը, որ կրնայ կոչուիլ ո՛րեւէ անունով, որ կրնայ գտնուիլ ո՛րեւէ տեղ, եւ որ կրնայ դադրիլ ըլլալէ շօշափելի եւ նիւթական: Հոգեկան եւ հոգեբանական ամբողջ դրութիւն մը, կացութիւն մը կամ լինելութիւն մը ներկայացնող եւ ի ժամու եւ ի տարածամու կրկնուող հիմնական եւ առանցքային այս երկու գաղափարներն են, տի՛ն՝ «կրօն/հաւատք» եւ Տէրգօր չէօլի «տերգօրեան անապատ» գրոյթներն են, որ կը կազմեն հիմնատախտակը, որուն վրան կառուցուելու եւ բարձրանալու կու գան մթնոլորտն ու աշխարհը այս քառեակներուն, եւ յաճախանքի մը ուժանութեամբ կու գան գծելու ահաւորութիւնը այն իրականութեան զոր Հայ պատմագրութիւնը կը կոչէ Մեծ Եղեռն, Հայկական Տասընհինգ եւ նոյնանման այլ անունով, եւ որ այլ բան չէ եթէ ոչ ինքնակրկնումն ու ինքնակոծկոծումը մութին ու խաւարին, արիւնումին ու մահուան, եւ վերջնական ու անվերականգնելի իրաւութիւնը քանդումին ու քայքայումին հայուն հետ հայ աշխարհին, եւ առկայութեան հետ անոր այսօրուան՝ անոր առհաւականութեան:

Անշուշտ այս բոլորին մասին չխօսեցաւ Սվազլեանն իր «պատմագիտական ակնարկ»ին մէջ, եւ արդէն՝ պէտքն ալ չունէր անոր, որովհետեւ անիկա չէր որոշած իր «ակնարկ»ով տալ խորունկ մէկ վերլուծումը բանասացներու շրթներէն հաւաքած իր երգերուն եւ գրականագէտին եւ Հայոց Պատմութեան վերջին մէկդարեայ պատմագիրին սեղանին դնել գեղագիտական, հոգեկան եւ հոգեբանական, եւ իմացական եւ իմացաբանական մէկ գրսետորումն անոնցմով տրուած: Ընդհակառակը, անիկա գոհացաւ ճաքաղած իր երգերով (իսկ բազմաթիւ էին անոնք եւ բազմազան) գծել մէկ պատկերը հայուն ցաւին ու տառապանքին, անոնց յաջորդող ինքնապաշտպանական կռիւներուն, հայկական նեմեսիսին, Իգմիրի եւ շրջակայքի մոխրացումին, ապա հայութեան մընացորդացին սփիւռքայնացումին եւ ի վերջոյ այդ մնացորդացին ոմանց տունդարձին եւ անոր պահանջատիրութեան, ինքնիր վրան դարձող ու թաւալող շրջանա՛կ մը այս բոլորը, որ, սակայն, չունեցաւ հանգրուանումը դրական բաներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար նո՛յնիսկ երբ հայութեան որոշ կոտորակ մը հանգրուանեց վրան իր հայրենի հող ու քարին, շրջանակը չդադրեցաւ ըլլալէ ինքն իր վրան պտուտքող եւ տակաւին հեւք ու չունչ տալէ հայուն վախճան ու վերջ մերժող առօրեային, որ մէկ շարունակութիւնն էր անոր

երէկին, այսինքն՝ նոյնիսկ երբ Սվազլեանն իր ակնարկով փորձեց գծել երջանիկ աւարտ մը հայութեան տուն դարձով՝ այդ գծուածն եղաւ լոկ մէկ շարունակութիւնը տեւականացող Հայկական Տասնհինգին:

Ըսի՝ Սվազլեանը խոր վերլուծումի չենթարկեց իր երգերը, ինչպէս որ չբրաւ իր ներկայացուցած պատմական գրոյցներուն եւ եղեռնէն վերապրածներու յուշերուն պարագային, անոնցմէ լոյսին բանալու համար միջուկն անոնց, իսկ այդպիսի առաքելութեան մը ձեռնամուխ չեղաւ անիկա: Անհրաժեշտ ալ չնկատեց զայն արդէն: Իրականութեան մէջ՝ ինչ որ կատարեց անիկա՝ եղաւ լոկ ճիգ մը այս երգերով տալու մէկ պատկերացումը Հայկական Տասնհինգով պարագծուող ժամանակին, այդ ժամանակին ջիղ ու մասն ու ոսկոր տուող հայութեան եւ այդ հայութեան տուն դարձին, եւ եթէ այդ ճիգը չեղաւ գրականագիտական գրսեւորումով յագեցած՝ եղաւ սակայն գիտականութեամբ, եւ փորձեց «փոշի ազգ»ի վերածուած ժողովուրդի մը փշրանքներէն հաւաքուած սիրտի եւ արիւնի, ճիշի եւ աղաղակներու կտորիկներով կերտել խճանկարն անոր հոգիին, տառապանքին եւ առօրեային: Իսկ պզտիկ ու զանցառելի բան չէր այս մէկն արդէն, որովհետեւ այսպէ՛ս էր որ Սվազլեանն եկաւ հայուն վերջին մէկդարեայ պատմութեան ուսանողին սեղանին զնելու անկորնչելի եւ անմերժելի մէկ վկայութիւնը մահուան վիճերէն եւ արիւնի ճապաղիքներէն վեր բարձրանալ նկրտող ժողովուրդի մը առկայութեան, եւ մանաւանդ օրհասական իր առօրեային մէջ մահը կեանքով կոխելու անոր հաստատակամութեան:

Սակայն, հոս, ճի՛շդ հոս ալ անհրաժեշտ կը նկատեմ տալ Սվազլեանի Մեծ Եղեռնի պարագրումէն դուրս մնացած կարգ մը երգեր եւ երգի պատառիկներ, որոնք տարիներու ընթացքին եկան կազմելու փշրանքներն այս վկայութեան: Անոնցմէ ոմանք ճոաքաղուեցան ուղղակի շրթներէն Հայկական Տասնհինգի վերապրողներուն, ուրիշներ վերցուեցան հայուն արիւնումին ու մահուան նուիրուած հրատարակութիւններէ: Անոնց եւ Սվազլեանի երգերուն միջեւ անպայման կան բառ ու բանի հանգիստութիւններ, եւ նոյնիսկ հանգիստութիւններ՝ իրենք իրենց միջեւ, սակայն անոնցմէ անկախ՝ անոնք տէրն են նաեւ տարբերութիւններու, ոչնմանութիւններու եւ աղաւաղումներու: Ի՛նչ որ ալ ըլլան անոնք՝ այս երգերը չեն դադրիր յաւելում մը ըլլալէ, ի՞նչ փոյթ որ այդ մէկն ըլլայ փոքր, շատ փոքր:

Ուրեմն՝ ահա՛ւասիկ անոնք՝ երգի այդ փշրանքները.

1.

Տէր Զօր շէօլէրինտէ եարալը չօք տըր,
Կէլմէ, տոքթոր, կէլմէ, չարէսի եօք տըր,
Ալլահտան պաշքա քիմսէմիգ եօքտըր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

2.

Պապալար պաշլատը կվլատ սաթմայա,
Անալար քըյմայըտը երեզին էօփմէյէ,
Ֆիյաթը սօրուր սան՝ եարըմ էքմէյէ,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

3.

Սապահտան քալքտըմ քափը քափալը,
Պինպաշը կէլիյօր էլի սօփալը,
Ուղրունա քաթմըշ քէօրիւ-թօփալը,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

4.

Տուզլու օլուր Սթամպուլուն Ֆըստըղը,
Տաշտան օլուր էրմէնինին եաթաղը,
Պէօյլէ՞ մի օլուր Օսմանլընին տոսթլուղը,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

5.

Աթըմը պազլատըմ կիւլ աղահընա,
Քենքիրիմ տոյանտը կիւլ աղահընա,
Նասըլ տայանամ չիֆթէ քարտաշըն աճըսընա,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

6.

Զէնկին աղլար մալըմ տէյի,
Փուքարա աղլար ճանըմ տէյի,
էլտէն էլէ կիտէն քըզլար աղլար,
Հալըմ, նամուսում տէյի, եավրուլար,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի⁽²²⁾:

7.

Սապահտան քալքտըմ՝ կիւնէշ փարլայօր,
Զէթէլէր օթուրմուշ մավգին եաղլայօր,
էրմէնի միլլէթի գան եաշ աղլայօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

8.

Սապահտան քալքտրմ՝ շանթամա պաքտրմ,
Աղլայա-աղլայա պոյնումա թաքտրմ,
Անէ, պէն պու ճանը միլլէթէ սաթթրմ,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

9.

Տէր Զօր չէօլլէրինտէ նանէլէր պիթէր,
Նանէնին քուքուսու տինեայա ելթէր,
Պու սիրկիւնլիւք պիգէ չօլիւմտէն պէթէր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար⁽²³⁾:

10.

Սապահտան քալքտրմ շատրր եանըյօր,
Չատրրըն ալեվի պէնի եազըյօր,
Տէրգօր չէօլլէրինտէ գանլար ազըյօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար:

11.

Շու տազըն արտընտա մաաճիր սէսի վար,
Վարըն պազըն չենթէսինտէ նէսի՞ վար,
Պիր չիֆ գունտուրայլա պիր թէք Ֆէսի վար,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար:

12.

Վարա-վարա վարտըգ շու գարչը տաշա,
Եազըլանլար կէլիբ սաղ օլան պաշա,
Պիգի հասրէթ գօյտու գավըմ-գարտաշա,
Պու մաաճիրլիք, պու այրըլըգ, պու չօլիւմ:

13.

Սապահտան քալքտրմ, չէնթէմէ պագտրմ,
Աղլայա-աղլայա պոյնումա տագտրմ,
Ըխտըյար պապամը եօլտա պուրագտրմ,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար⁽²⁴⁾:

14.

Սապահտան քալքտրմ՝ կինէչ փարըյօր,
Չէթէլէր օթուրմուչ մարթին եաղլըյօր,
Էրմէնի մուհաճիրի եաման աղլըյօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար⁽²⁵⁾:

15.

Սապահտան քայքայում՝ կրկնէ՛լ փարլայօր,
Չէ՛չէնլէր օթուրմուշ գամա եաղլայօր,
Պէ՛շարա մասսու՛մլար եաման աղլայօր,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

16.

Տէրգօր չէօլլէրինտէ եարալը տիւշտիմ,
Սուսուգ գալա-գալա ալ գանլար իշտիմ,
Անամտան, պապամտան այրըլտըմ տիւշտիմ,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

17.

Տէրգօր չէօլլէրինտէ եարալը չօգ տուր,
Կէլմէ, տոքթորում, կէլմէ, չարէսի եօգտուր,
Ալլահտան կայրը քիմսէմիգ եօգտուր,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

18.

Աման, աման, աման, հալլարըմ եաման,
էրզըրում տաղընը պիւրիւտի տիւման,
էրմէնի կէնճլէրի օլմուշտուր խարման,
Պիր տինին ուղրունա կիտէն եավրուլար⁽²⁶⁾:

19.

Սապահտան խախտըմ, չէնթէյէ պախտըմ,
Աղլայը-աղլայը եոլլարա պախտըմ,
Անայը պապայը եոլտա պըրախտըմ,
Տինի պիր ուրղընա կիտէն էրմէնի:

20.

Եիւրէյիմ պէնէք պէնէք,
Այըրտը գալըմ Ֆէլէք,
Ֆէլէյին ալթըն տէշտի,
Հա՞նղը էօմրիւմ խոշ կէշտի⁽²⁷⁾:

21.

Վարա-վարա վարտըգ շու գարըը թաշա,
Եազըլանլար կէշտի սաղ օլան պաշա,
Պիղի հասրէթ գօյտը գավըմ գարտաշա
Պու այրըլըգ, պու եօգսուղըգ, պու էօլիւմ⁽²⁸⁾:

22.

Սուվարտան չըգտըմ պաշըմ սելամէթ,
Մէրկէտէյէ կիրտիմ՝ գոփտու գըյամէթ,
էհալի շաշըրտը պու նէ՞ տիր հիքմէթ,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

23.

Սապահտան չըգտըմ՝ կրնէչ փարլայօր,
Ճելլատար օթուրմուչ սիլահ եաղլայօր,
Ուրումա պագտըմ՝ պապամ աղլայօր,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

24.

Եօլ վէր Սապուրըմ, եօլ վէր, կէշէյիմ չէօլլէրէ,
Չըլլըպազ եէրիշէյիմ արապ քէօլլէրէ,
Տէրտիմի աննատայըմ զարիպ էլլէրէ,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի⁽²⁹⁾:

25.

Տիւման-տիւման օլմուչ գարչըքի տաղլար,
էլլէրի գօյնունտա գըզ, կէլին աղլար,
Տիւշմիւշիւմ գումլարա, չէօլլէրէ, տաղա,
Վերանա օլմուչ պախճալար, պաղլար:

26.

Եօլ վերին կէշէյիմ, ճանըմ եանըյօր,
Աթէշիմ իշիմտէ, պարղըմ եանըյօր,
Եխրէյիմ եարա, գանըմ եանըյօր,
Եօլ վերին էրմէնիէ տիւմանլը տաղլար⁽³⁰⁾:

27.

Մարտին գափուսընտա քէլէկ պաղլանմըչ,
Անալար, պաճըլար ճիյէր տաղլամըչ,
Եօլ վէր, Սապուր, եօլ վէր, կիտէմ չէօլլէրէ,
Չըլլ-չըլպազ՝ օլամ արապա քէօլէ:

28.

Անթէպին Գոլէճին իւճէտէն իւճէ,
Թոփլարըն սէսինտէն եաթըլմազ կիճէ,
Եօլ վէր, Սապուր, եօլ վէր, կիտէմ չէօլլէրէ,
Չըլլ-չըլպազ՝ օլամ արապա քէօլէ⁽³¹⁾:

29.

Ֆէլէկ խէնչէրինի ճիկէրիմէ չազար,
Տողառւում Մօրենիկ էլիմաէն ալար,
Ենիտէն պիր Մօրենիկ եափայրմ տէտիմ,
Ֆէլէկ երզար Մօրենիկ, տողառւում քէօյը⁽³²⁾;

30.

Տէրտիմի տէֆթէրլէր ալմազ,
Եազարըմ՝ գալէմ տայանմազ,
Սէօյլէր իսէմ՝ քիմսէ ինանմազ⁽³³⁾;

31.

Կարինին բոլորտիքը հող է,
Փանտարմային ձեռքը սուր է,
Քրիստոնէից սիրտը դող է,
էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է:

32.

Իմ անունս Եղիսարէթ է,
Բերանս ազօթք կ'արտարերէ,
Խեղճ կիները [կը] մխիթարէ,
էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է:

33.

Կիւրինցիները շատ ինատ են,
Քիլիսցիները զիրենք կ'ատեն,
Այնթապցիներ Աստուծոյ մօտ են,
էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է⁽³⁴⁾;

34.

Կոյս աղջիկներ ձեռք ձեռքի բռնեցին,
Իրենք զիրենք Եփրատ գետը նետեցին,
Օր մը վերջը խեղճ մայրերուն գիտցուցին,
Հէք մայրերը բոլորն ալ լացուցին⁽³⁵⁾;

35.

Բարձր են զիրքերը Հայաստանի լեռներուն,
Հուրով սուրով կոտորեցին հայերուն...
Կոյս աղջիկներ իրարու ձեռք բռնեցին,
Իրենք զիրենք Եփրատ գետը նետեցին...

Անապատը հայ արիւնով ներկեցին,
Խեղճ մայրերն ալ անմխիթար լացուցին...⁽³⁶⁾;

36.

Քառասուն մանկանց քարերը,
Բարով չի բերէին մարերը,
Բերեր՝ ի՞նչ խեր են տեսեր,
Դրեր ենք սեւ սեւ հողերը⁽³⁷⁾;

37.

Մեր բնակարանը լեռներու կատարն է,
Ա՛լ պէտք չունինք մենք սենեակի,
Մահուան դառն բաժակը պարպեցինք,
Ա՛լ պէտք չունինք դատաւորի⁽³⁸⁾;

37ա.

Փորձութիւններ պէս պէս են շատ,
Չորս կողմս պատած են միասին հաստատ,
Բնաւ մէկը չկայ իմ շուրջ,
Իմ արարիչս միայն Յիսուս:

37բ.

Բարձրրազիրք Հայաստանի լեռները,
Որ չվախնար սուրով թուրով մեռնելը,
Մենք ալ գացինք վայ վշտի տակ ձորերը:

37գ.

Ալ մի փայլիւր շատ պայծառ արեգակ,
... {անհասկնալի}
Անցաւ մեր երկրէն հայաւեր խորչակ,
Չորցուց, թոռմեցուց ծառ, ծաղիկ համայն,
Երեք օր, գիշեր, կրակի մէջէն,
Թշնամութիւնը, գնդակը ներսէն,
Ջնջեցին հայերը երկրի երեսէն,
Այրուն կը վազէ մեր ջինջ գետերէն,
Անզգայ, անօրէն թուրքը որը թողուց,
Չաւակը մօրմէն, հարսը իր փեսէն,
Կերան, կշտացան Հայոց այրունէն,
Ա՛լ բաւ է որքան վատերուն լուծը,
Կլեցինք կէսով մեր լացը, կոծը,
Օտարին տունը աշակով,
Հայերուն հողին վրայ մեռնինք պատուով⁽³⁹⁾;

38.

Տիւզ տէփէյէ չըգտըմ՝ Մուրատ կէօրիւնիւր,
Մուրատա պագմագտան եիւրէյիմ պայընըր,
Օթուրսամ տէսէմ՝ ճէնտէրմէլէր տարըլըր,
Նէ եաման զօրումըչ մուհաճիր օլմասը,
Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

39.

էլիմի սալլատըմ, տէյտի թիքէնէ,
Ինթիզար էտէրիմ պէօյլէ տէօվլէթէ,
Ալլահ, տէօվլէթ, սօլուճաղըն թիւքէնէ,
Նէ եաման զօրումուչ մուհաճիր օլմասը,
Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

40.

էլեմին գընասընը չամըր էթտիլէր,
Կէօզիւմիւն սիւրմէսէնի քէօմիւր էթտիլէր,
Պէնի շու գըչըն իչիտէ մուհաճիր էթտիլէր,
Նէ եաման զօրումըչ մուհաճիր օլմասը,
Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

41.

Ուզուն մինարէտէն էզէն սէսի վար,
էզէն սէսի տէյիլ՝ մուհաճիր եասը վար,
Տահա պու տէօվլէթին գա՞չ պէլասը վար,
Նէ եաման զօրումուչ մուհաճիր օլմասը,
Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը⁽⁴⁰⁾:

Հոս կ'աւարտին թուղթերուս մէջ գտնուող եւ Հայկական Տասնհինգր դիր ու բանի վերածող այս երգերը, ի՞նչ փոյթ որ կան տակաւին ուրիշներ, որոնց այժմ յայտնի է հեղինակային պատկանելիութիւնը: Ի՞նչ խօսք, որ հոս որպէս յաւելուած տրուող այս երգերէն ոմանք կը կենան շատ մօտիկը Սվազլեանի ինչպէս Մեծ Նդեռնին՝ նոյնպէս նաեւ անոր Կիլիկիա — Արեւմտահայոց Բաճուր Աւանդութիւնը գործին⁽⁴¹⁾ տուած նիւթերուն եւ ունին հանգիտութիւններ թէ՛ բովանդակութեան եւ թէ՛ ալ բառային արտայայտչականութեան տեսակէտով: Այսուհանդերձ՝ անոնք կու գան փոքր՝ այլ ոչ զանցառելի յաւելում մը կատարելու Սվազլեանի տուածներուն վրայ եւ աւելի եւս յստակացնելու տուեալ ու գծուած

պատկերը հայուն Մեծ Տառապանքին եւ ընծայելու քչիկ մը աւելի մեծցած ու խորացած՝ քանակն ու կշիռը վկայութիւններուն, փաստագրութիւն եւ Մեծ Աղէտին զեղարուեստական եւ բանաւոր արտայայտութեան:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վերծինէ Սվազլեան, Մեծ Եղեռն - Արեւմտահայ Բանաւոր Վկայութիւններ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութեան, Երևան, 1995, 225 երկսիւմակ եւ մեծադիր էջ, ներդիր՝ բանասացներու 45 եւ ջարդի տեսարաններու 7 նկար, տեղահանութեան եւ արքայի ուղղութիւններու եւ ճամբաներու եւ ջարդերու վայրերու նուիրում երկու քարտէս, տարագրութենէն ծնած ինն երգի երաժշտական միաձայն արձանագրութիւն, զանազան տեղեկութիւններ բանասացներու եւ ամոնց աշխարհագրական եւ ծննդեան պատկանելիութեան մասին: Ներածութեան մէջ օգտագործուած գրականութեան մատենագիտութիւն, բառացանկ եւ ուսերեւն, անգլերէն ու ֆրանսերէն ամփոփումներ:
2. Լեւոն Վարդան, «Թողթի այս կտորը...», Զարթօնք, ԽԲ. տարի, թիւ 188 (2, 678), 27 Յունիս 1979, էջ 2:
3. Տես՝ Սարգիս Յարութեանեան, «Խմբագրի կողմից», Վերծինէ Սվազլեան, Մեծ Եղեռն - Արեւմտահայ Բանաւոր Վկայութիւններ, Երևան, 1995, էջ 6: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Յարութեանեան:
4. Սվազլեան, էջ 7-9:
5. Այսպէս՝ քառորդ դարու մը վրայ տարածուած այս գործին բաղկացուցիչ տարրերը կու գան 1956-էն՝ 1, 1958-էն՝ 4, 1960-էն՝ 2, 1971-էն՝ 1, 1972-էն՝ 6, 1973-էն՝ 3, 1974-էն՝ 2, 1975-էն՝ 3, 1976-էն՝ 7, 1977-էն՝ 3, 1978-էն՝ 8, 1979-էն՝ 7, 1980-էն՝ 16, 1982-էն՝ 19, 1983-էն՝ 20, 1984-էն՝ 24, 1985-էն՝ 41, 1986-էն՝ 58, 1987-էն՝ 26, 1988-էն՝ 9, 1989-էն՝ 16 եւ 1990-էն՝ 3 թուաբանակով:
6. Բանահատարացիս այս աշխատանքին իրենց բաժինը բերին տասնվեց սզնթապցի, տասներեք առանցի, տասնութ առարագարցի, մէկ ատրեամանցի, տասն արաբկիրցի, ութ աֆրոն գարահիսարցի, երեք բալուցի, երկու բաղիշեցի, ութը գոնիացի, մէկ եղզկաւցի, քսանմէկ գէյթունցի, վեց էսքիշեհիրցի, մէկ թոքաւցի, եօթն խարբերոցի, երկու կարնեցի, տասը կեսարիացի, տասնեօթ Բաճընցի, երկու Բասան-պէլլիցի, չորս մալաթիացի, տասնչորս մարաշցի, երեսուն մուսպեղցի, ինն նիկոմիդիացի, երկու նիկեացի, մէկ շապին գարահիսարցի, ինն ուրֆացի, երկու չանագապեցի, մէկ պանտրոմացի, եօթը պէլլանցի, երեք պիլեհիկցի, հինգ պոլսեցի, հինգ պուրսացի, հինգ ռոտուքոցի, ութը սեբաստացի, երեք սսեցի, վեց տարսոնցի, վեց տօթթեւոլցի, երեք տիգրանակերտցի, տասն քեսապցի, մէկ բղեցի, մէկ օրտուցի եւ երեք ֆնտրնագի բանասացներ:
7. Յարութեանեան, էջ 6:
8. Սվազլեան, էջ 7:
9. Նոյն, էջ 8:
10. Նոյն, էջ 35-36, երգ՝ թիւ 1/27-, 2/28 եւ 3/29:
11. Նոյն, էջ 38-39, երգ՝ թիւ 11/37, 13/39, 14/40, 15/41 եւ 16/42:
12. Քստակոսի փակագծի մէջ կը տրուին ճիշդ իմաստները ներկայացուած բառերուն:
13. Այս եւ յետագայ թրքերէն բառերուն կը տրուին թրքական ճնշումները:
14. Թրքերէնի մէջ այցին պաղն է:
15. Պաղզը առամլար/ինասնլար - կարգ մը մարդեր:

16. Հոս տրուած քառերուն համար տես Սվազեան, էջ 206-207:
17. «Ակարկ»ից համար տես՝ Շոյն, էջ 11-24:
18. Սվազեան կը թարգմանէ՝ «չանուն հաւատի զոհում են հայեր», միջնորդ պիտի ըլլար՝ «չանուն հաւատի մեռնող հայեր»:
19. Տես՝ Սվազեան, էջ 39-48, երգ՝ թիւ 14/40, 15/41, 17/43 - 22/48, 25/51, 27/53, 30/56 - 32/58, 35/61 - 41/67, 43/69, 44/70, 46/72, 47/73, 53/79 - 55/81, 60 / 86 - 63 / 89, 65/91, 66/92, 70/98, 71/97, 73/99 եւ 78/104:
20. Սվազեան կը թարգմանէ «Տէր Զօրի անապատում մեր եղած ժամանակը», միջնորդ պիտի ըլլար՝ «Տէր Զօրի անապատն իմ մնացած միջոցիս»:
21. Տես՝ Սվազեան, էջ 40-41, 44-47, երգ՝ թիւ 23/40, 24/41, 26/52, 28/54, 29/ 55, 31/57, 34/60, 45/71, 48/74 - 52/78, 56/82 - 59/85, 64/90 եւ 69/95:
22. Թիւ 1-6 երգերը կու գան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Լիբանանի Ծրջանակի Կրթական Ցանձմահումի քարտուղար Վարդգէս Գարտաշեանէն, որ կը գրէ 29 Յունուար 1980 իր թուակիրով, թէ «Երկ ծերուկ տիկինէ մը իմացայ վերոյիջեալ տուները Տէր Զօրի երգին մասին եւ անմիջապէս գրի առի, որքան որ կրցայ ճշգրիտ կերպով հասկնալ իր լեզուէն: Կրնար զանոնք ակնթեկ նախապէս իմ ձեզի տուած քանի մը տուներուն վրայ»:
23. Թիւ 7-9 երգերը Վարդգէս Գարտաշեանի յիշած եւ «նախապէս», 29 Յունուար 1980-էն առաջ ինծի յանձնուածներն են:
24. Հալէպէն ինծի առաքուած նամակի մը մէջ կը յայտնէր Յովհաննէս Զատիկեանը, թէ «լսած եմ հայ տարէց կիներէ՝ զաղթականութեան ճամբաներուն վրայ, արտակերէք անոնց երգեցողութեամբ, եւ որ ունկնդրելու համար հաւաքուող տարագիր հայերուն ալ յարակից լաց ու կոծին մասնակցած եմ շատ մատաղ տարիքիս: Եթէ քաջ ես՝ դիմացիր... միայն թէ թրթրէն են [երգերը]:
«Ո՛վ գիտէ ո՛ր մնացին եղերերգակ այդ կիներուն ածուցները...: Թիշողութեանս պեղումով զուցէ կարելի ըլլայ ուրիշ տունը ալ տալ»:
Սակայն տալէ ետք թիւ 10-13 քառեակները՝ Զատիկեան կու տայ չորրորդ մըն ալ:
25. Ազատ Անարպըր (Ազատ Լեքիմեան) հեղինակն է ոտանաւորներու գիրքի մը Լեզի Բաժակներ եւ Վայրկեաններ (Պէյրոս 1971): Անապատներու սերունդէն այս որբը կարող էր յիշել միայն թիւ 14 քառեակը, զոր օր մը անակնկալ կերպով արտասանեց 1981-ին Սեպտեմբերեան առաւօտ մը Հ.Բ.Ը.Միութեան Պէյրոսի Ալեք Մանուկեան Կեդրոնէն ներս:
26. Թիւ 15-18 քառեակները կը վերցուին Հալէպի Հայկական Մերանոցէն ներս պատ- րաստուած տեսերիզէ մը, որ կը կրէ 1987 թուականը: Կերկն ձայնով մը կ'երգէ մօտ 85 տարու հացուսի մը:
27. Հօրաբոցս՝ Վիթթօրիս Պետրեանից յիշածներէն. արտասանուած՝ 4 Նոյեմբեր 1982-ին՝ Հալէպ: Իր մասին տես՝ Լեւոն Վարդան, «Հին, Ռի՛ն քաներ», Շիրակ Ամազգիր, ԼԵ. տարի, թիւ 11-12, [Պէյրոս] Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1991, էջ 53-60, Շոյնը՝ Նոր Այնթապ, ԻԲ. տարի, թիւ 9-10 (81-82), [Պէյրոս], 1985, էջ 47-55, եւ Լեւոն Վարդան, «Հողվորիք», Նոր Այնթապ, ԻԶ. տարի, թիւ 17-22 (88-95), [Պէյրոս], 1992, էջ 203:
28. Յովհաննէս Զատիկեանն իր 15 Օգոստոս 1986 թուակիր՝ այլ երկար ատեն անտիպ մնացած յօդուածի մը մէջ, որ յետագային լոյս տեսաւ Նոր Այնթապ պարբերաթերթից մէջ՝ կը գրէր թէ «հոս յատկապէս պիտի յիշեմ տարեց կից մը, որ [իր] ապրուստը ապահովելու համար [Սեյիմիէի մէջ] կը շրջէր տունէ տուն եւ կ'երգէր իր իսկ յօրհանած վշտալի տաղերը, ահաւասիկ անոնցմէ ճմոյշներ, ինչ որ այդ օրերուն լսելով տրոյէր էինք»: Սա հաստատումէն ետք Զատիկեան կու տայ երկու քառեակ, որոնց առաջինը կրկնութիւնն է թիւ 10 քառեակին, բացի հնչական երկու փոքր խախտումէ: Տպուած յօդուածին մէջ թիւ 1 (թիւ 10) քառեակն ունի «սապտեմբեր խարտըմ» փոխանակ «սապահուան զաւգորմ»ի: Այս

- բոլորի մասին տես՝ Յովհաննես Զատիկեան, «Ինչպես փրկուեցանք Տեր Զօր բշուլէն», Նոր Այնթապ, ԻԶ. տարի, թիւ 17-22, [Պէլրոս], 1992, էջ 33:
29. Թիւ 22-24 բառեակները կը վերցուին յուշերէն կարմուճցի Արուշ Վարդանեանի, որոնց համար տես Աղետէն Վերապրողներ, [Լեւոն Մետրոս, խմբ.], Տեր Զօր, Փարիզ, 1955, էջ 201-202, տես նաև՝ [Գերսամ Ահարոնեան, խմբ.], Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի, Պէլրոս, 1965, էջ 542:
30. Զօրս ձեռագիր մատենան յիշողութեանս մէջ մնացած թիւ 25 եւ 26 այս բառեակները յաճախ եմ լսած հօրմէս, որ կ'երգէր զանոնք լալկան եւ աղիողորմ եղանակով մը: Թէ երգուող բառերը միշտ նոյնն էին իր շրթներուն վրայ՝ կրնայ հաստատել ոչ մէկը հիմա, սակայն թիւ 26-ի առաջին եւ չորրորդ կիսատողերը ցոյց կու տան, որ ծամամակի ընթացքին է տեղի ունեցած «կէշէլիմ»էն «էրմէնի» անցումը: Անկիւն՝ երկու տուններուն այ բառամթերքը զօրատր փաստ մըն է հօրս անհատական ներկայութեանն անոնցմէ նրա:
31. Կ'երգէ կարմուճցի Մահակ Սահակեան, 5 Մայիս 1992-ին, Հ.Բ.Ը. Միութեան Ալեք Մանուկեան Կեդրոնէն ներս, որուն պահակն է: Նախապէս պահակն էր մեր բնակած շէնքին, Ռեշիտ Նախլէ, Զարիճ փողոց, Պէլրոս:
32. Երգի մը այս բառեակը կը յիշէ Լեւոն Կճիկեանը, որուն համաձայն անկեա երգուեցաւ Խարբերդի պարպումի պահուն: Տես՝ Լեւոն Կճիկեան (Սուսերեան), Մորենիկ եւ Իր Սեւ Տարին, Անթիլիաս, 1969, էջ 160:
33. Տես՝ Աղետէն Վերապրողներ, էջ 48: Հատորի խմբագիր Լեւոն Մետրոսի հաստատումով՝ «Վերոյիշեալ կիներ [Վերծին Թիմկիրեանը] չէ մոռցած ոչ հայերէնը եւ ոչ այլ թուրքերէնը, շատ սահուն կերպով կը խօսի երկու լեզուներն այ՛ միշտ արտասուաբար եւ իր աչքերը. իր բանաստեղծութիւնն է...»: Տես՝ նոյն:
34. Հայկական Տասնհինգին նուիրուած եւ 17 Մարտ 1984 թուակիր իր յուշագրութեան մէջ այնքապցի Ովսաննա Էրմերճեան կը գրէ թէ անսպասին մէջ Րախուպ գիւղի «վրաններուն մէջ կային կիրիճցի քանի մը աղջիկներ, [որոնցմէ] մէկը քահանայի աղջիկ էր եւ Եղիսաբէթ կը կոչուէր: Այս աղջիկները կ'երգէին...», եւ տակէ ետք թիւ 31-33 հնգեակները կը հաստատէ, թէ «յիշողութեանս մէջ մնացեր է»: Այս բոլորին համար տես՝ Ովսաննա Էրմերճեան, «Անարժան...», Նոր Այնթապ, ԻԲ. տարի, թիւ 9-10 (81-82), Պէլրոս, 1985, էջ 30-31:
35. Լեւոն Մետրոս կը ճշդէ սակցն, թէ «թէս երկար է եղեր այս երգը՝ բայց ինք [կիրիճցի Թրվանտա Սոլար Միճասեանը] հազիւ թէ այսչափ կը յիշէ»: Տես՝ Աղետէն Վերապրողներ, էջ 72:
36. Տայէ առաջ այս վեցեակը՝ Մուշեղ Իշխան կը գրէ, թէ «իրիկունները քոչս, եւ եւ շանի մը ուրիշ փորրիկներ կը հաւարուինք եւ հօրաբրոջս որք աղջկան դեկավարութեամբ երբեմն կը փորձենք երգել: Մեր երգը աղեկտուր հեծեմանքն է անսպասի մեծ եղեռնին: Ուրիշ երգ չենք գիտեր: Ուրիշ բովանդակութեամբ եւ ոգիով երգ անըմբռնելի է մեր շրթներուն համար: Հիմա, կէս դար ետք, մոռցած եմ՝ միամիտ ըլլալու աստիճան պարզունակ բառերով հայուն նահատակութիւնը պատմող այդ երգերուն մեծ մասը: Միտքս մնացած են հետեւեալ քանի մը տողերը միայն, որովհետեւ մեր սգատր «համերգը» այս երգով կը սկսէր»: Տես՝ Մ. Իշխան, Մնաս Բարով, Մանկութիւն, Պէլրոս, 1974, էջ 133:
37. Ըստ Կարապետ Գաբիկեանի՝ Սեբաստիայէն կարաւան մը դուրս եկաւ 2 Յուլիս 1915-ի Հինգշաբթի օրը: «Ամէնքս այլ արտաքին՝ ճամբայ կ'իյնանք. հառասուն-Մանկանց Հայոց գերեզմանոցն ի վար կենդանոյն մտեալներուս մահասօղիկ թափօրն է որ կը յառաջանայ...: հառասուն-Մանկանց պարիսպներուն առջեւ ենք...: Կնիկներ, լազահատաշ... կ'եղերգեն» այս բառեակը: Տես՝ Գունկեան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբիկեան), Եղեռնապատմութիւն Փոքուն Հայոց եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթրն, 1924, էջ 117:
38. Ըստ գերմանական կարմիր Խաչի երկու հիւանդապահուիներու՝ «Գիշերը Էնտերեւի մէջ անցուցինք՝ հացու մը տունը: Այրերը արդէն տարուած էին,

միևնույն կիները տակաին տունը վարի յարկը կը բնակէին: Մեզի ըսին, թէ հետեւեալ օրը անոնք ալ պիտի տարուէին. կիները տեղեկութիւն չունէին պա մասին, եւ ուրախացան երբ տղարներուն քիչ մը շարքերէն տոնինք: Մեր սենեակին պատին վրայ, թրքերէն հետեւեալը գրուած էր»։ Տես՝ Տոքթ. Եոհաննէս Լեւիսիուս, Գաղտնի Տեղեկագիր, Հայաստանի Զարդերը, Պէշուք, 1905, էջ 57. տես նաեւ՝ Մ. Արզումանեան, Հայաստան, 1914-1917, Երևան, 1989, էջ 376: Ֆրանսերէն մէկ թարգմանութեան համար տես Dr. Johannes Lepsius, Աջբոքում վա հշ վկայակցի գլխաւոր շար)կերը Միւսկիւս Թըմպզըրս 1916և թԾ 630 իսկ գերմաներէնի համար տես՝ Dr. Johannes Lepsius, Գրս Մըզրվաշլա գրվ շարքիվկըրլ յոհուրվս Նրկարհն գրամս 1980և վԾ 52:

39. Աւետարանի մը մէջ ձգուած արձանագրութիւն մըն է, զոր կը կարդայ 1895-ին Տիգ-րանակերտ ձնած եւ այժմ Կեղրոնական Անատոլոյի գիղերէն մէկուն մէջ բնակող հայոցի մը, որուն անունը չի տրուիր ութսունական թուականներու ասարտին պատրաստուած տետրիցի մը մէջ: Հայոցիին հայրը յայտեր շինող մը ըլլալուն՝ երբ իր ընտանիքովը գաղթի ընթացքին հասա Կեղրոնական Անատոլոյի՝ հոն վար դրուեցա որպէս պիտանի արհեստաւոր: Այժմ իրը միա՛կ հայ ընտանիքն է գիղին: Կը կարդայ ձեռքի եւ թետերու կտրուկ շարժումներով, եւ ապա կ'արտասանէ յաճախ բառերը կէս հնչելով եւ աղասաղելով: Աւետարանի արձանագրութեան կը յաջորդեն 37բ եւ 37գ երգերը:
40. Թիս 38-41 հնգեակները կու գան Մերիէ Պեզնեանէն, եւ ինծի հասած լուսապատճէնը կը կրէ «1916տէ Յուն[ուար] 15» թուականը, որ, շատ հասանաբար, Պեզնեանին տարագիր եղած օրն է Այնթապէն: Վտահ չեն, որ անապատներէն ճոսքադուած երգի մը հատուածներն են ասոնք, զոյց է Պեզնեանի գրիչէն ելած: Ո՛վ կրնայ գիտնալ:
41. Վերծինէ Ավագեան, Կիլիկիա-Արեւմտահայոց Բանատր Աւանդութիւնը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, Երևան, 1994, երկսիւնակ եւ մեծադիր 407 էջ: Ներդիր՝ բանասացներու 45 եւ 10 աշխարհի անարներ: 17 երգի երաժըշտական միամայն նօթագրութիւն, բառարան, բանասացներու եւ ներկա-յացուած բանասիրական նիւթերու մասին զանազան ծանօթագրութիւններ, «պատմա-բանագիտական ակնարկ»ի պատրաստութեան համար օգտագործը-ւած գրականութեան ցանկ, ուսերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն անփոփոխներ, եւ որպէս կողքի ներդիր՝ Հայկական Կիլիկիոյ եւ շրջակայքի քարտէս:

Լ. Վ.